

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФАКУЛТЕТ ПО СЛAVЯНСКИ ФИЛОЛОГИИ

Том 105

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF SLAVIC STUDIES

Volume 105

НЕПОЗНАТИТЕ КНИЖОВНИ БОГАТСТВА НА ЗОГРАФСКИЯ МАНАСТИР

ВАСЯ ВЕЛИНОВА¹

*Център за славяно-византийски проучвания „Професор Иван Дуйчев“,
Софийски университет „Св. Климент Охридски“*

THE UNKNOWN BOOK TREASURES OF THE ZOGRAPH MONASTERY

VASYA VELINOVA

*Research Center for Slavic and Byzantine Studies ‘Prof Ivan Dujcev’,
St. Kliment Ohridski University of Sofia*

Българският манастир „Зограф“ на Света гора (Атон) е съкровищница, опазила уникални образци на нашето средновековно литературно-книжовно наследство. През вековете Зографският манастир, място за свято подвижничество и духовно уединение, е бил винаги органична част от българската културна традиция и обект както на поклоннически, така и на научен интерес. И тъй като по традиция по-често изтъкваме значението на манастира и богатата му библиотека за средновековната епоха, то за неговия профил в по-късната

---

¹ Вася Велинова, <vvelinova@dujcev.uni-sofia.bg>.

ни културна история все още не знаем достатъчно. Ето защо представени-
ят на вниманието на нашата научна общественост „Зографски сборник“ е
истинско събитие, духовен празник, разкриващ непознати и неподозирани
измерения на манастирското книжовно богатство, ревностно съхранявано от
зографското братство.

От заглавието на внушителния том личи желанието на неговите състави-
тели да обхванат всички проявления на книжовната традиция и да представят
различните гледни точки на български и чуждестранни изследователи. Вклю-
чените в състава му 38 статии са разпределени в пет раздела. Не е изненадва-
що, че най-много материали са публикувани в първите два – „Кирилски ръ-
кописи в Зограф (XVI–XX век). Подходи при изследването и описанието им“
и „Документалният архив на Зограф (XV–XIX век)“. Зографската библиотека
винаги е привличала изследователите с богатия си ръкописен фонд. В сбор-
ника обаче прави впечатление хронологическата рамка – обект на специален
интерес са т.нар. късни кирилски ръкописи, възникнали след края на класи-
ческата средновековна епоха. Книжовните паметници от поствизантийския
период (XVI–XVII) в манастирската колекция са многобройни² и отразяват
интересни книжовни процеси, понякога общи за целия балкански културен
ареал, понякога специфични за българските условия. Включването обаче на
ръкописи от XVIII и преди всичко от XIX в. вече представлява нова крачка
напред в изучаването на ръкописното ни наследство, предвид големия брой
паметници от XIX в., запазени в манастира³. Добре известно е, че българската
археография традиционно приема за горна граница на ръкописната традиция
XVIII в. В последните години разкриването на непроучени ръкописни сбирки
от читалища и енорийски храмове или на части от проучвани вече колекции,
както е в случаят със зографската, показва, че ръкописната продукция на XIX в.
следва средновековните принципи, технологии и материали в изработката на
кодексите. Но показва и нови, характерни за епохата на Българското възраж-
дане тенденции и затова би следвало да се изследва като един относително
самостоятелно обособен феномен.⁴ В този смисъл още с първия раздел в тома

---

² Те са 111 археографски единици от общо 286 според каталога на славянските ръ-
кописи, възникнали в периода XI–XIX в. Вж. Райков и др. 1994. Към този брой може да
се добавят още два ръкописа от XVII в., описани в каталога, публикуван през 2017 г., и
включващ ръкописите от № 287 до № 405 в списъка на манастира. Вж. Иванова и др. 2017.

³ Ръкописите от XIX в. са 88 на брой според двата каталога, като най-ранният датиран
е от 1801 г., а най-късният – от 1899 г. В каталога от 2017 г. са описани и 16 ръкописа от
първата половина на XX в. (1901 до 1952 г.), друг феномен, заслужаващ отделно изслед-
ване.

⁴ „Това средищно място на възрожденската ръкописна традиция изисква специфична
археографска методика на описание и проучване на тези паметници, допълнена с пости-
женията в изследванията на българската възрожденска литература и на новобългарския
книжовен език.“ Вж. Узунова 2012: 86.

съставителите ни изправят пред сериозни научни предизвикателства. Що се отнася до втория раздел, посветен на архивно-документалното наследство, несъмнен принос е самото му обособяване и възможността да се запознаем с неизвестни извори и документи за историята не само на манастира и братството, но и на целия балкански регион. Публикациите в тази част убедително показват, че Зографският манастир притежава архивни ресурси, които макар и засягащи конкретни, частни събития, понякога осветляват важни моменти от историята на обществото като цяло.

Третият раздел в сборника е посветен на българската историопис и значението на Зограф за нейното развитие, съхранение и разпространение. Това е тема, типична за ранното Българско възраждане, но тук намира необичайно интересни и приносни интерпретации. Последните два раздела – *„Текст и контекст: Зограф в културното пространство на Балканите и отвъд него“* и *„Книгохранилища и документи. Форми на описание и съхранение“*, се отличават с иновативността си. В тях виждаме погледа на модерния изследовател, който търси обясненията на фактите предимно във връзката им с породилия ги контекст, който не остава на нивото на конкретното, а се стреми да даде обобщена картина на наблюдаваните явления и който – особено в последния раздел – все повече осъзнава възможностите на съвременните цифрови технологии и се уверява в способностите си да ги управлява и подчинява на целенасоченото и задълбочено хуманитарно изследване. Това важи както за процесите на описание, така и за методите на съхранение и даване на отдалечен достъп до различните сбирки, съобразно спецификата им.

Не мога да не подчертая факта, че съставителите на сборника са положили много усилия при систематизирането и поднасянето на разнородния материал, предоставен от изследователи с различен научен профил. Те са се постарали да го вместят в прегледна схема, с имплицитно заложен хронологичен принцип, но в съчетание с постапна контекстуализация, не само в раздела, носещ тази номинация, а преди всичко в подхода към предоставените за публикуване материали. И когато се представят отделните тематични ядра, се откроява органичното им единство, взаимосвързаността на научната проблематика. Образно казано, нито една статия в сборника не е излишна, тя кореспондира по свой начин с останалите и нито една статия не би имала такава познавателна стойност, каквато демонстрира точно тази книга, съотнасяйки се с другите публикации в нея. И в тази особена интертекстуалност аз виждам същинската реализация на заглавието „Сборник“ на ниво съставителство и редакция – постигането на хармонично единство между отделните тематични дялове, ненаатрапчивото присъствие на добре промисления издателски план.

Във внушителния том са представени 38 публикации на 42-ма автори. За всеобща радост на българската медиевистична общност срещаме имената както на утвърдени учени със световна известност, така и на представители на

най-младата генерация изследователи. Това подхранва надеждата, че този Съборник може би ще има продължение във времето, за да се гарантира задълбочаването и обогатяването на знанията ни за историята на Зографската обител във всички нейни аспекти, а и за историята на книжнината ни в епохата на Възраждането и защо не – и в следосвобожденската епоха. Със сигурност манастирският архив има какво да разкаже. Настоящият том определено респектира и поражда въпроси, подтиква към размисъл с публикуваните материали.

В първия раздел на кирилските ръкописи са посветени редица ценни изследвания. Като своеобразна уводна статия в началото е поместена публикацията на колектива, изготвил „*Каталога на славянските ръкописи от Зографската света обител*“ през 2017 г.⁵ Тук тя е с аналитичен характер, представя проблемите при описанието на късните ръкописи от манастирската сбирка (119 на брой) и дава интересни и важни примери за идентифицирани имена на писачи, за процеса на датироване и атрибуиране на отделни творби и пр. Анализират се и се коментират рубриците в утвърдената у нас практика за изготвяне на аналитични описи на ръкописни сбирки. Това систематизирано поднасяне на материала го прави по-прегледен и същевременно откроява проблемите при описанието на късните ръкописи. На първо място е датироването по водни знаци, което по традиция при късните ръкописи поставя изследователя пред сериозни изпитания, когато липсват колофони. Това се дължи както на липсата на достатъчно филиграноложки справочници за XVIII и XIX в., така и на факта, че голяма част от кодексите са правени от фабрична хартия, която е без воден знак (според авторите на статията това важи за една трета от ръкописите – с. 27). Можем само да приветстваме амбициозната задача да се подготви и обнародва филиграноложки албум с ексцерпирани от зографските ръкописи водни знаци. Във връзка с това бих искала да подчертая, че в последните десетина години бяха разкрити и описани значителен брой ръкописни сбирки, в които преобладават късните кирилски (възрожденски) ръкописи и в тях се констатира същият проблем. Струва ми се, че много по-успешен би бил един мащабен проект, който да публикува филиграните от всички известни до момента сбирки. Това би дало по-голяма представителност на албума, би предотвратило дублиране на усилията на специалистите и би било напълно в духа на съборността. За успеха на подобно начинание обаче към екипа би трябвало да бъде привлечен специалист филигранолог, защото това е специфична материя, която в последно време се разви с много бързи темпове в световен план, благодарение на дигиталните технологии⁶.

---

⁵ Иванова и др. 2017; предговор на с. 7–12.

⁶ Вж. например PUZZLES IN PAPER: CONCEPTS IN HISTORICAL WATERMARKS. New Castle, Delaware: Oak Knoll Press, 2000; A. Monro, The Paper Trail: An Unexpected History of the World's Greatest Invention. London, 2014. Вж. напр. сайтовете на Международната асо-

В останалите рубрики авторите се придържат към класическите принципи на описание на ръкописите и всеки, който е запознат с техния каталог от 2017 г., би се убедил във високото научно качество, добросъвестност и пълнота на поднесените описания. В статията в сборника се дават изобилни примери от по-задълбочените наблюдения над оформлението на страниците (предлагат се и някои интересни обобщения), правят се убедително мотивирани препоръки за промяна на отделни термини при описание на украсата, на орнаментиката при подвързиите, при определянето на типа писмо. Всичките те са основателни и поставят пред нас като изследователи необходимостта от изработване на един цялостен адекватен терминологичен апарат, отнасящ се до тези кодекси. Недоумение буди само едно от названията на предлаганите рубрики, а именно „Книжовници“. Според авторите в нея „се съдържа информация колко ръце са идентифицирани в даден ръкопис и на кои листове пишат. Има не само ръкописи, в които се различават две или три ръце, но и четири-пет – отбелязани са с главни кирилски букви“ (с. 30). От цитата става ясно, че въщност се обособява отделна рубрика, посветена на писачите, техния брой и разпределението на различните почерци в рамките на кодекса. Нещо повече, по-надолу в текста понятията „писач“, „копист“ и „книжовник“ се употребяват като синоними. Стига се дори до следното твърдение: „Продуктивен книжовник [...] е монах Панарет Зографски [...]. Неговият писмен труд заслужава да се спомене като пример за многолетна преписваческа дейност“ (с. 30). Водени от стремеж към максимална прецизност, авторите са решили да обособят отделна рубрика, посветена на преписвачите на ръкописите. В повечето аналитични описи тази информация се дава при описанието на типа писмо и неговите особености. Използват се термините „писачи/и“, „копист/и“, а понякога се говори за ръце: „пишат две ръце, пишат три ръце“ и под. Така се поставя акцент върху една особеност на процеса на създаването на средновековната ръкописна книга, а именно използването на труда на квалифициран, обучен, и то професионално, писач. Той възпроизвежда антиграфа си с максимална точност, без да си позволява намеси в текста (нали затова има понякога мултиплициране на грешките). Ако обособяването на информацията за писачите, техния брой, особености на почерците в отделна рубрика може да бъде прието в името на по-голяма яснота, то названието ѝ „книжовници“ е подвеждащо. В съвременния български език „книжовник“ през Средновековието означава човек, чиято дейност е много по-разностранна и не може да бъде сведена до техническото преписване на един ръкопис. Книжовникът може да бъде преводач, редактор, компилатор, автор на текстове; средището, в което работи, е книжовно,

---

циация на изследователите на история на хартията <<https://paperhistory.org>>; базата данни с филигранни на Английската асоциация <<https://warwick.ac.uk/fac/arts/ren/archive-research-old/lima/paper/describing/databases/>>; проекта „Бернщайн“ The memory of Paper <<https://bernstein.oecaw.ac.at/index.html>> и др.

а не преписваческо. Озаглавяването на рубриката „Книжовници“ подвежда читателя. Вярно е, че има и случаи, когато авторът и преписвачът са едно и също лице, но това следва да бъде уговорено, за да се избегнат след това и недоразуменията в рубриката „Бележки и приписки“. Авторите имплицитно се придържат към практиката да назовават „бележки“ записите, оставени от писачите, и „приписки“ – по-късните записи от ползватели и притежатели на ръкописите. Когато обаче се ползва терминът „книжовник“ (напр. на с. 37 и 38), не става ясно чие дело са записите⁷.

Разбира се, при обема на свършената работа тези мои размисли не засягат принципно резултатите и приноса както на статията, така и на каталога. Те са само опит да се прецизира и хармонизира едни детайл в иначе отлично систематизираната научна информация.

На темата за терминологията и проблемите при описание на украсата на късните ръкописи е посветена статията на Елисавета Мусакова. С присъщата ѝ изчерпателност и прецизност авторката поставя редица важни терминологични и методологически проблеми, свързани с особеностите на декоративните системи. Упадъкът на изкуството на украсената ръкописна книга, загубването на уменията и загърбването на старите практики при изработката на луксозни кодекси изправя изследователя пред свършено нови явления. Е. Мусакова ги илюстрира с анализи и предварителни изводи както от редица късни изображения – предимно на св. Георги от два зографски поменика (№ 230 и 274), така е и от сборник с канони за св. Георги на осемте гласа, № 294. Авторката подчертава различното ниво на изпълнението им, определено ниво на художествено майсторство при едни, еkleктизъм, както и известен наивизъм при други. Тя допуска, че при тези късни рисунки става дума предимно за писаческо творчество, а не за ползването на уменията на професионални художници. Задълбочените ѝ наблюдения над орнаменталната украса обхващат повече ръкописи. Очертават се тенденциите да се използва по-опростена, предимно растителна орнаментика; обеднява колоритът, рядко заставките са полихромни, обичайно освен черното или кафявото се ползва само червено мастило; в повечето случаи украсата е дело на самите монаси писачи, които не са притежавали специална подготовка за това и са копирали неумело по-стари образци или печатните книги. Така късната ръкописна продукция от сбирката на Зографския манастир се вписва в тенденциите на своето време – а то е време „на неизбежна модернизация, белязала българската култура през Възраждането и новото време с коренна промяна на вкусовете и очакванията, на художествените възгледи и средства, най-ярко проявени в църковната жи-

---

⁷ За разграничението между бележки на писача (скриптора) и вторични приписки вж. Предговора на изтъкнатия познавач на средновековното книжовно наследство проф. Б. Райков към корпуса с бележки и приписки от български средновековни ръкописи – в Христова и др. 2003: 6–11.

вопис“ (с. 57). Бихме добавили – и в изгубването на усета за субординацията на текстовите сегменти в ръкописните книги, визуализирана чрез украсата⁸.

И за да представим темата за кодикологията и археографията на ръкописите от Зографския манастир в пълнотата ѝ, трябва да обърнем специално внимание на публикацията на Гоце Ристески, посветена на певческите ръкописи. Те са създадени в периода от края на XVIII до втората половина на XX в. Колекцията наброява 330 ръкописа: гръцки, славянски, двуезични, влашки (румънски с кирилски букви) и грузински (с кирилски букви, с квадратни ноти и на петолинейна нотация). Повечето са самостоятелни кодекси, но има и фрагменти, подвързани в старопечатни издания. Певческите ръкописи в голямата си част са написани по т.нар. Нова метода или Хрисантово-Хурмузиева нотация и представят всички типове сборници – Антологий, Възкресник, Славник, Ирмологий и др., необходими за извършването на цялостното богослужение по светогорския устав. В своите предварителни наблюдения авторът систематизира типовете сборници и дава списък на зографски книжовници – автори и преписвачи на славянските песнопения, включващ няколко десетки имена. Голяма част от тях се въвеждат в научно обращение за първи път. Идентифицирани са също и неизвестни до момента произведения на различни мелотворци – гръцки и български. Всички тези сведения ни убеждават както в значението на сбирката, така и в необходимостта по-скоро да видим на бял свят подготовения от автора аналитичен опис на славянските певчески ръкописи от Зографския манастир. Тук бих си позволила да добавя, на базата на опита си от кодикологическото и археографското описание на подобни ръкописи, че те предоставят много интересен материал по отношение на промените в принципите на позиционирането на украсата, когато такава е налице. Чрез него най-нагледно се проявява нейната функционалност и често пъти – разрушаването на идеята за субординация на отделните текстови дялове, което обаче е в много тясна връзка със съдържанието на отделните песнопения и тяхната вътрешна структура – един въпрос, който заслужава специално проучване.

Нова светлина върху съдбата на глаголическото Зографско четириевангелие хвърля статията на Димитър Илиев. На базата на две гръцки приписки в старопечатно гръцко издание (изборно евангелие от 1671 г., венецианско издание от печатницата на Н. Гликис) авторът прави възстановка на момент от битуването на този безценен паметник на старобългарската епоха. Д. Илиев издава гръцките приписки, славянските приписки – преводи в същото печатно издание, и им прави обстоен палеографски и филологически коментар. Първата гръцка приписка е от 1786 г. (както и първата славянска) и няма пряка връзка с глаголическия паметник, докато втората конкретно назовава паметника (глаголическо евангелие) и съобщава неговата датировка (X в.). Според автора тя е възникнала след посещението на първите учени слависти, работи-

⁸ Велинова, Вутова 2011.

ли с паметника на Света гора – т.е. след 1843 г., когато Миханович за първи път съобщава за ръкописа. Това е един напълно обоснован извод, който обяснява и по-нататъшното отношение на монасите към паметника, както изтъква и авторът. За още по-голяма яснота на тези важни наблюдения бих си позволила следната бележка. Читателят остава малко объркан относно мястото на първата приписка – в текста на с. 103 се твърди, че тя е „на един от първите листове“, докато в легендата под ил. 3 вече е ситуирана „вероятно на форзаца“. Втората гръцка приписка, според автора, „започва на следващия лист оттам, където свършва първата“, а според ил. 5 и легендата под нея тя е в долния маргинал на с. 3 и не би могла да бъде на гърба на форзацен лист, тъй като се вижда печатният текст. Всъщност според снимките двете гръцки приписки са относително независими една от друга. Въпреки тези дребни технически неточности, опитът за осветляване на неизвестен етап от историята на един от най-ранните старобългарски глаголически паметници (документирано е пребиваването му в метоха на Зографския манастир „Св. Николай“, близо до Йерисос, и участието на „славянските скотовъдци“ при даряването му), основан на детайлен и задълбочен анализ на приписките, ни убеждава за пореден път във важността на всяко сведение в старите книги и заслужава адмирации, а резултатите от него – висока оценка.

На краткия жанр „приписка“ е посветена и статията на Петко Петков, Козма Поповски и Димитър Пеев, в която се анализира една „възстановена“ приписка в Драгановия миней (Зогр. 54). Всъщност става дума за най-често цитираната приписка от този кодекс, тъй като тя съобщава името на писача Драган. Несъмнено, като се има предвид стойността на този паметник от XIII в., всеки детайл в него е от голямо значение. Проследяването на всички ранни съобщения за приписката, сравнението на различните варианти у издателите ѝ, обстоятелството, че тя е нанесена в полето на едни от шестте листа, попаднали неясно кога в манастира Пантелеймон и до момента с неизвестно местонахождение – всички тези елементи на едни научен пъзел показват колко важна е проверката *de visu* при работата със средновековния кодекс и са представени от авторите с вещина и истинска съпричастност към съдбата на този кодекс. Те стигат до убедително мотивирания извод, че в сегашния си вид приписката е възстановена по някое от научните издания, като при това правописът е повлиян от църковнославянския и вероятно е дело на някой добросъвестен монах библиотекар. Хипотезата им е, че това е дело на монах Панарет, дългогодишен библиотекар и преписвач на няколко ръкописа. Образците от почерка на този монах, публикувани в цветни приложения, подкрепят подобен извод. И тъй като достъпът до ръкописите *de visu* по понятни причини е привилегия само на едната половина на медиевистичната ни общност, бих препоръчала на авторите при възможност да се обърнат и към приписките в старопечатните книги, включително цитираната в статията

на Д. Илиев втора славянска, която също може да се окаже негово дело – все в името на интертекстуалността, връзката между ръкописи и старопечатни книги в една манастирска библиотека е органична. Но, пак повтарям, нужна е проверка на място.

Интересна е историята на два царски поменика от сбирката на манастира. На тях е посветена кратка статия на Георги Парпулов, която внася много важни уточнения за съдбата на двата ръкописа. Той публикува една неиздавана до момента датираща приписка в № 234 на л. 279б, която съобщава годината на направата на кодекса – 1592 г. Авторът прецизира сведенията за състава на ръкописа, показва, че той е конволют, и разглежда връзката между него и № 228. Така се изясняват важни моменти от историята на двата най-стари зографски поменика, съдържащи ценни сведения за българските царе. За пореден път внимателният кодикологически анализ показва своите възможности при изясняване на движението на ръкописите дори в рамките на една библиотека, а също така и ценността на отделните кодекси. Въсщност със своите първоначални изводи Г. Парпулов очертава широките параметри за бъдещо комплексно проучване на двата паметника.

В първия раздел е отделено и сериозно място на статии, представящи ръкописи, свързани с видни фигури на православната култура от възрожденската епоха. В този дух интерес представлява статията на Пьотр Жгун и Вера Подковирова, посветена на ръкописите, свързани с Паисий Величковски. Определайки дейността му като свързващо звено между „живата светоотеческа традиция и новото време“, а самия него като радетел за „истински аскетически монашески живот“, авторите описват многобройните му контакти с манастира. Проследяват процеса на преводи на светоотеческите съчинения и като приложение поместват опис на ръкописите, изготвени в преводаческата му школа. Идентификациите са направени въз основа на особеностите на почерка и резултатите се обявяват за първи път. Описът съдържа 19 ръкописа, описани постатийно, като след всяко описание е поместена и библиография. Очертава се профилът на книжовник, тясно свързан с аскетичната монашеска литература, който е творил предимно извън Света гора. Както отбелязват двамата учени, ръкописите са донесени в манастира от монаси, които не са принадлежали към най-тесния кръг от ученици на стареца Паисий (Величковски). Описът на Зографските ръкописи е част от мащабен проект за създаване на Своден каталог на всички 700 ръкописа от школата на преп. Паисий от архивите на Русия, Украйна, Унгария, Румъния, Молдова, Гърция, Сърбия, България, Австрия. Ръкописите от Зографската сбирка са дело в някои случаи на ученици от най-близкото обкръжение на Паисий Величковски, като напр. Зогр. 240 и 246, които освен това съдържат преводи от гръцки на слова, невключени в гръцкото издание на Филокалия от 1782 г. Така че и по отношение

на сбирки, свързани с конкретна личност, манастирската библиотека е запазила ценни свидетелства.

Обнародването на неизвестни творби на славянската агиология е предмет на две много интересни публикации в първия раздел. Едната е на Климентина Иванова и е посветена на неизвестна новобългарска редакция на Зографската повест (летописният разказ за нападението на латинците над Зограф след Лионската уния от 1274 г. и мъченическата смърт на 26-мата православни монаси). Мнението на учените за автентичността на сказанието не е еднозначно, но авторката не си поставя задачата да вземе страна в дискусията. Прегледът на текстовата традиция, описваща събитието, достатъчно убедително показва, че каквото и да характерът на това сведение, в манастирското предание е останала дълбока следа, мотивирала написването на различни съчинения, групирани в няколко редакции. С присъщата си вещина, пълнота и задълбоченост при обнародване на неизвестен книжовен паметник К. Иванова ни представя най-напред подробни сведения за автора на новобългарската версия на Зографската повест – Милан Радивоев, за сборника, в който е поместен текстът (Зогр. 323), след което ни запознава и с идентифицирания с помощта на иеродякон Атанасий ръкопис, послужил за основа на превода. Става дума за кодекс от католикона на манастира, Зогр. 489 (възникнал около или малко след 1875 г.). Ръкописът позволява на изследователката да очертае точно мястото на новобългарската версия в традицията на творбите, посветени на това драматично събитие в историята на манастира. М. Радивоев е следвал точно своя образец, съкращавал е много малко епизоди, но при превода не се е придържал стриктно към оригинала, а си е позволявал по-свободен превод на новобългарски, който да е ясен и разбираем за читателите му – това са основните изводи от съпоставката на новобългарския превод с оригинала. Преводът вероятно е бил преписван поне веднъж, защото именно такъв предполагаем препис е използван по-късно от Димитър Зографски в книгата му, посветена на Зографския манастир. Издаденият от Зографски текст от своя страна е публикуван през 1992 г. в Солун като дарение към българите християни от страна на гръцките. К. Иванова публикува целия превод на Радивоев. С проследяването на метаморфозите на един късносредновековен текст в съвременната епоха тя убедително защитава тезата си за органичната връзка между различните епохи в нашата културна история. Историческият спомен за Зографските мъченици явно все още не е напълно анализиран и задоволително изяснен. И само по пътя на събиране на всички писмени свидетелства, изясняване на историята и взаимовръзките между тях бихме могли да си съставим по-адекватна представа за значението на вероизповедните конфликти от миналото.

За важността на посочения проблем свидетелства и един друг ръкопис – сборникът на Търпе Вучедолов (Зогр. 328), чието подробно описание е направено от Петко Петков. Ръкописът съдържа 183 листа, за направата му е из-

ползвана фабрично произведена тетрадка, както личи и от илюстрацията. Той е нагледен пример за една характерна особеност на възрожденския кодекс – а именно фактът, че съставител, писар, книговец и ползвател са едно и също лице. Подборът на текстовете (извадки от патерици, различни апокрифи, въпросо-ответни цикли, откъси от песнопения, молитви и лекарственици в края) е типичен за този тип сборници. Наред с вероучителните и катехитични текстове, те съдържат редица адаптирани творби на църковни автори. В конкретния случай съставителят на сборника е обърнал сериозно внимание на разликите между православни и католици, на които са отделени повече от 30 листа в кодекса. Според приписка в сборника, той е преписан от подобен кодекс, притежание на Йордан Хаджиконстантинов – Джинот, но за жалост, такъв ръкопис досега не е известен на науката. П. Петков публикува някои от текстовете изцяло, някои – преразказва и това позволява на читателя да си изгради добра представа за духовния хоризонт на мнозина от нашите възрожденски интелектуалци, хора, за които познаването на православно учение не се ограничава до богослужебните книги, а се простира и към различни теоретични или полемични въпроси.

Андрей Бояджиев ни представя текста на неизвестно славянско житие на св. Георги Янински. Популярността на този светец е достатъчен факт всяко ново писмено свидетелство за него да се посрещна с интерес и вероятно – да разкрива неизвестни страни на феномена новомъченичество. А. Бояджиев публикува текста на славянското житие по два преписа от манастирската библиотека в ръкописи № 303 и 423 (първият от края на XIX в., вторият – от 20–30-те години на XX в.). Житието се различава както от гръцкия агиографски текст, дело на Хрисант Лаинас, така и от т.нар. Лозненска легенда. Според публикувания в сборника текст св. Георги бил родом от с. Градобор, сведение, което кореспондира единствено с един надпис от Ерминията на Дичо Зограф от 1851 г. Във всички други факти (името на родителите, ранни години, мъченичество) житието е напълно самостоятелно и това го прави важен литературен паметник за светеца. Публикуването на текста, заедно с коментара на А. Бояджиев, дава възможност за пълноценна работа с творбата.

Култът на друг популярен светец, св. Димитър Басарбовски, е във фокуса на научното внимание на Андрей Бобев. Авторът, озаглавил студията си с непретенциозното „Още веднъж за историята на почитта“, всъщност прави опит за мащабно теоретично агиологично проучване на култа и осмисляне на някои основни механизми при формирането и разпространението му, използвайки комплексен научен инструментариум. Той прави кратък библиографски преглед на най-новите публикации по въпроса в началото на труда си и след това съсредоточава вниманието си върху няколко проблемни ядра: относно произхода на светеца, времето, в което е живял; историята на свързания с него Басарбовски манастир; относно мощите; пътят на проникване на култа му на

Света гора; преглед и анализ на ръкописните свидетелства за практикувано култопочитание в манастира. Както се вижда от изброените проблемни кръгове от въпроси, култът в студията се изследва на широка основа и се привеждат редица разнородни доказателства в подкрепа на една или друга теза на автора. Той борави умело с методиката на извеждането на агиографските топоси, която му позволява да осветли литературните достойнства на агиографските текстове за светеца, а също така и да ги ползва като своеобразни хронологически репери. Близостта на житието на св. Димитър Басарбовски с ранните отшелнически жития в южнославянската традиция с основание е обяснено именно чрез топосите, което позволява на автора известна условност в изводите (напълно обоснована) и в крайна сметка води до заключения, че основният интензивен етап на развитие на култа е вероятно към края на XVIII и началото на XIX в., заслуга за което има и Паисиевата история. Много важни са според мен наблюденията му над ръкописите от Зографската библиотека, които съдържат текстове от култовата практика – жития и служби, защото те реално очертават хронологията на процеса. Съществени са изводите за лаконичност на житията, което говори за сравнително кратко съществуващ култ, опитите за тълкуване на неизяснени моменти от съдбата на мощите, а и на историята на самия манастир, който е засвидетелстван в османските регистри в по-ранна епоха. Но контаминацията на името на светеца с името на изключително популярния на Балканите св. Димитър Солунски допълнително затруднява опитите за идентификация. Студията на А. Бобев на практика е един разширен план за цялостно мащабно агиологическо проучване на култа към св. Димитър Басарбовски, каквото, надяваме се, авторът ще успее да реализира.

Вторият дял, посветен на архивно-документалното наследство, съхранявано в манастира, също ни представя някои неподозирани измерения в значението и манастирските документи като извори за различни аспекти на живота на българското общество през Възраждането. Той започва със статията на Йордан Заимов за златния печат на цар Иван Асен II. Представена е подробно историята му, тъй като според автора това е един от най-значимите средновековни български печати. Авторът ни разкрива неизвестни моменти от съдбата на този уникален паметник на българската сфрагистика – зографският оригинал се различава от изображението, най-често възпроизвеждано в специализираните публикации. Оригиналът е пробит, завързан е към Калимановата грамота със зелен шнур и вероятно през втората половина на XX в. е направено по-представително копие, което се използва в повечето специализирани издания. Приложената снимка е доказателство за тези намеси. Публикувано е пълното описание на печата, а заключението, че това е първият български печат с титул „цар на българи и гърци“, допълнително свидетелства за изключителната стойност на артефакта.

Две статии представят различни архивни фондове в манастира. Публикацията на Петронел Захарюк разглежда историята на връзките на манастира с Молдова. Това е една все още недостатъчно добре изследвана страна от историята на обителта и затова обнародването на румънските документи в манастира се превръща в първостепенна задача. П. Захарюк проследява в детайли връзките на Зограф с Молдова, изтъквайки, че след Кутлумуш, той е вторият манастир, свързан тясно с молдовските владетели. Контактите датират още от времето на Мирчо Стария, поради връзките на династията му с видинските царе. По-късно манастирът получава дарения от Стефан Велики. Зограф получава като дарение и редица манастири, които превръща в свои метоси (сред тях са Добровецкият манастир, манастирът в гр. Васлуй и др.). Така нагледно добиваме представа за начините и пътищата, по които са се осъществявали духовните контакти между българските и молдовските монаси през поствизантийския период. Като допълнение към статията е приложен списък на влахо-молдавските документи от архива на Зографския манастир, съдържащ 207 документа, описани от българо-румънски екип: Петронел. Захарюк, Георге Лазар, Димитър Пеев и Иван Билярски. Всички документи се публикуват за първи път, което допълва изключителния научен принос на сборника.

Другата публикация, посветена на Зографския архив, е статията на Мария Кипровска и Григор Бойков. В първата си част тя е посветена на съдбата на манастира в столетията на Османското владичество и на начините на уреждане на собствеността и статута му. Втората част разглежда конкретно колекцията от османски документи. Тяхното проучване е започнало през 2014 г. и до момента откритите документи наброяват към 800 – един внушителен масив, който очаква своите изследователи. Проучени са 667 архивни единици, като хронологичната граница е от 1452 г. до 1911. Сред тях има оригинали и копия на султански фермани (съответно 85 и 15), султански берати, тезкирета, карти, телеграми и др. Документите са свързани главно с имотното и административното състояние на манастира. Приложен е списък с резюме на съдържанието на документите от XV в., 19 на брой. Направен е обстоен анализ на значението им. За първи път пред научната общност се представя в такъв мащаб една от най-големите сбирки с османски документи. Ето защо значението ѝ за историята на манастира и региона е огромно. Изводът на авторите, че сбирката с османски документи не може да се разглежда изолирано, а само като органична част от цялостното книжовно богатство на манастира, говори в полза на перспективата за нейното комплексно и адекватно проучване. Със сигурност редица текстове ще разкрият връзка и с другите архивни колекции или ръкописи. Документите на хартия с дата биха могли да се използват като датиращи при филиграноложкия анализ и на славяноезични книжовни паметници, доколкото в пределите на Османската империя хартията се е внасяла предимно от Италия и е използвана от всички етнически групи на територия-

та ѝ. За това и подходът на авторите трябва да бъде подкрепен и османските документи да влязат не само в каталозите, но и да бъде обнародвано съдържанието им.

На четири зографски кондики е посветена обширната студия на един екип от утвърдени изследователки на възрожденската епоха в различни нейни аспекти. Можем да определим публикацията на Надя Данова, Кета Мирчева, Олга Тодорова и Светлана Иванова единствено като образцова – и като представяне на изворите, и като интерпретация, и като извличане на максимално количество научна информация, и като библиографска осведоменост. Те са успели да представят анализирани от тях четири манастирски кондики като средоточие на сметководна практика, стопанска и поклонническа дейност, идиоритъмен живот, отношения с османските власти и връзки с други писмени паметници. Сред като изясняват същността на документа „кондика“, започвайки с етимологията на понятието, те ни представят детайлен археографски опис на четирите манастирски документа. Анализът на съдържанието хвърля обилна светлина върху редица практики в манастира и тяхното развитие. От записите в кондиките е извлечена информация за някои анонимни произведения на изкуството: например става известно, че преводът на житието и службата на св. Козма Зографски от гръцки език е дело на даскал Серафим, на зографа Герасим е платено да изготви сребърен обков на една от чудотворните икони; предатират се призивите на архимандрит Лаврентий за събиране на волни пожертвования от 1803 г. в 1806 г. и др. В заключение ще подчертая, че тази студия превръща кондиката в увлекателно четиво, неписана история, която следва да бъде внимателно разшифрована, така както ни показват високият професионализъм и вдъхновение на авторите.

Статията на Георги Митов представя непознати шрихи от личността на Васил Априлов и неговите усилия при издирване на документи за българското минало. Отчитайки нивото на съвременната на Априлов историография, авторът се насочва към писмата на българския възрожденец с идеята да извлече максимално количество информация. Проследени са контактите между Априлов и Юрий Венелин, изиграл решаваща роля за ориентирането на Априлов към събиране на извори за българската история. Именно кореспонденцията, съхранявана в Зографския манастир, разкрива пред нас както усилията на първите български историографи за събирането на автентични извори, така и профила им на първопроходници в една все още неизследвана тогава област. Г. Митов публикува две писма на В. Априлов и Н. Палаузов до архимандрит Анатолий Зографски. В тях те отправят молба до зографския монах да им изпрати копия от някои манастирски документи. Причината за това е решението на В. Априлов да довършат последната част от историята на българите на Юрий Венелин. Книгата събужда сериозния интерес към историята, а публикуваните от В. Априлов грамоти на българските царе стимули-

рат сериозния научен интерес към книжовното богатство на Зографската обител. Тази „история на историята“, която ни предлага Г. Митов, е убедително свидетелство за възможностите архивният документ да бъде не само извор за събития, но и да представи пред нас профилите на личности от Българското възрождане, трасирали пътя на научното изворознание.

В *третия раздел*, посветен на българската историопис от XVIII в. с основание доминира темата за Паисий Хилендарски и „*История славянобългарска*“. Света гора е мястото, където се ражда българската историография. В контекста на този факт иеродякон Атанасий ни запознава с християнския опит за историята през призмата на „*История славянобългарска*“. Неговата статия представлява метафизичен прочит на историческия процес, а и на самата Паисиева история в частност. За разлика от позитивистичната интерпретация на този документ на възраждащия се българския дух, анализът на о. Атанасий го ситуира в контекста на „един диалог между човешката и божията свобода“ (с. 449), за да обоснове тезата си, че „изложението на о. Паисий се движи почти изцяло в рамките на свещеното и универсалното“ (с. 452). Според него „*Историята*“ на Паисий се връща към изходните позиции на християнската историография, чиято основа е светостта, историята на светците. Разглеждайки подробно авторските позиции на Паисий (отношението му към гърци и сърби, сакрализацията на българското минало, възприемането на идеите на илиризма), авторът стига до извода че в „нашата *История* [на Паисий – бел. м., В. В.] е налична концепцията за **до-национална** идентичност на българите, които са нещо различно, но **съ-съществуват паралелно** в една съвкупност с останалите православни народи“ (с. 459). И това е само част от историческия им път. Съкровеното историческо познание, до което достига Паисий (горния етаж на земното съществуване), това е пространството на светците, универсалното обединение на Духа. Интерпретирана по този начин, „*История славянобългарска*“ става своеобразен ключ за останалите части на статията, в които се разглежда универсализмът на християнската концепция за историята. В споделените от о. Атанасий размисли основно място заема проблемът за етноцентричния поглед към историята и за национализма като следствие от него. В духа на разсъжденията си за мястото на Църквата в историята авторът се придържа към съвременните умерено скептични схващания и определя национализма като исторически ограничен във времето феномен в контекста на теорията за „въобразените общности“. Това му дава основание да оспори твърденията за православието като идеология и да обоснове своята теза за универсалното присъствие на човечеството в историята, каквато е според него и концепцията на о. Паисий. На базата на подробен анализ на историческите факти, свързани с Балканите през XVIII и XIX в., се проследява в един особен диалогичен план идеята за националната държава и за универсалната Църква.

На пръв поглед това би могло да прозвучи и като специфичен вътрешно църковен институционален проблем, но внимателният прочит на тези редове ни показва дълбоката съпричастност на автора към историческите събития, а и към техните съвременни проекции и резултати. Имплицитната връзка между реалностите на днешния ден и събития от близкото и по-далечното минало, ситуирането им в идеята за едно хуманно историческо познание в рамките на християнската представа за двигателите и особеностите на историческия процес, както и прецизното разграничаване между светското и клерикалното, което личи в статията, я превръщат в много ценно четиво за всеки, който би желал да се запознае с някои важни процеси в Православната църква и с механизмите, с които тя отстоява своята идентичност. Ще си позволя един по-дълъг цитат от финала на статията, който според мене е сенцията на размислите на автора за християнската концепция за историята: „Такъв поглед представя възможност за вглеждане в една положителна, продуктивна, разбираща пристрастеност в знаците на миналото, която е в състояние да ги свърже в една по възможност цялостна и непротиворечива картина именно понеже може да се срещне със свои „подобно-пристрастни“ съ-човеци от миналото, с които да влезе в диалог и да ги разпита. Когато липсва тази конгениалност между ума на изследващия историк и неговия извор, тогава между тях просто няма да се получи диалог и изворът ще остане неразбран“ (с. 472).

В този раздел с две статии се представя и Димитър Пеев. Бих искала мимоходом да отбележа, че това е може би най-продуктивният автор в този сборник, чието име отбелязах във всички разгледани дотук раздели. Предвид интереса му към историческите съчинения от Средновековието и Възраждането, както и участието му в последното издание на История славянобългарска от 2012 г.⁹ не е изненадващо и сега представянето на два материала, посветени на възрожденската историография. Първият анализира нови документи за Паисий. Обнародвани са фототипно и наборно 12 писма, разписки, копия на решения на манастирския събор, свързани с името на Паисий. Повечето от тях са вече публикувани, но целта на автора е да ги разгледа в система, поради което ги обнародва изцяло и им посвещава обстоен коментар. Основните изводи на изследователя са насочени към обогатяването на представата ни за личността на о. Паисий. Освен че внася редица хронологически уточнения, Д. Пеев определя Паисий не само като книжовник, но и като изключително компетентен във финансово управленските въпроси монах. Документите разкриват имената и на други членове от фамилията му, а също така позволяват на автора и да промени датата на кончината му. Сведения за Паисий той открива след 1773 г., т.е. това не е годината на смъртта му, както е прието да се смята. Втората статия на Д. Пеев е посветена на Зографската българска история. Тя е запазена в единствен препис в ръкопис № 263 от 1785 г. от манастирската

⁹ Пеев и др., 2016.

сбирка. Авторът публикува приписките, проследява публикациите върху този ценен извор и предлага своя хипотеза относно авторството – според него това е иеродякон Доситей, оставил многобройни бележки върху едно от печатните издания на „Разговор угодни“ от 1759 г., използвани като извор за съчинението. Атрибуцията на Д. Пеев е убедителна и отново ни убеждава в значението на комплексното проучване на ръкописни, архивни и старопечатни фондове в една органична библиотека, какъвто е случаят със Зографската.

В раздела е включена и статията на Любка Ненова, посветена на житийните бележки за св. Йоан Рилски и неговите последователи в Паисиевата история. Авторката предлага интересни текстологически наблюдения над традицията на преписите. Оказва се, че не във всички присъства разгърнат цикъл за тези светци, което стеснява обекта на изследване до 10 преписа и обособява две групи. Тази дистрибуция на материала не се отнася до сведенията за св. Димитър Басарбовски. Според авторката това се дължи на отношението на различните писачи към „Историята“, обусловено от различната степен на кодификация на отделните култове. Изводите ѝ са подкрепени от изданието на бележките за св. Йоан Рилски по 12 преписа.

Четвъртият раздел в сборника представя следите на зографските ръкописи и архиви извън обителта. Включените материали очертават границите на културното пространство на манастира, които далеч надхвърлят региона на Балканите. Така например в статията на Ралф Клеминсън се представя подробно историята на два славянски ръкописа от Бодлеанската библиотека от XIV в., съдържащи слова на авва Доротей (MSs Cromwell 3 и 4), които до момента не са били предмет на задълбочен анализ. Ръкописът със сигнатура Кромуел 4 е български и е в тясна връзка с най-ранните преписи от втория превод на словата – Зогр. 138 и 3/11 от сбирката на Рилския манастир. Другият ръкопис, Кромуел 3, е сръбски и е конволют от три части. В първата част са поместени слова на авва Доротей, представящи втория превод, в редакция като на цитираните вече ръкописи. В третата част на конволюта Р. Клеминсън идентифицира неизвестна до момента съкратена версия на словата, която по оценката на видния изследовател на славянската средновековна книжнина е уникална и е засвидетелствана засега само в този препис. Така той добавя ново произведение към репертоара на монашеската книжнина на южните славяни, изтъквайки тясната му връзка с преписа от Зограф 138 и Кромуел 4.

Ангелики Деликари проследява славянската топонимия, микротопонимия и хидронимия, извлечена от документи от светогорските манастири в периода X–XV в. Авторката проследява динамиката в появата на славянските названия, замената им с гръцки, предлага етимологиите на някои топоними в Централна и Източна Македония. Нейните наблюдения ни разкриват още едни аспекти на механизмите на вековното хармонично съжителство на раз-

личните етноси на Балканите, що се отнася до унаследените славянски названия, които датират още от времето на първите заселвания на славянските племена на полуострова.

Кониковското евангелие и неговото авторство е тема на публикацията на Генчо Банев. Проблемът е поставен в контекста на по-широкия въпрос за българските преводни сборници, писани с гръцко писмо. Авторът проследява съдбата на първообраза на евангелието в гръцко-българския ръкопис от Александрийската библиотека, Ал. № 268. Привежда паралели с паметници от Зографската библиотека (три гръцки ръкописа от първата половина на XIX в.). На базата на задълбочен и комплексен филологически анализ (лексикален, стилон, на преводаческите техники и решения) изследователят мотивира заключението си, че преводът е дело на книжовника Натанаил Зографски. Той е свързан с повече от двадесет гръцки ръкописа от манастирската сбирка. Анализът на почерка и на особеностите на преводите убедително защитават предложената от автора хипотеза. В заключителната част на своята студия Г. Банев представя личността на книжовника – архимандрит Натанаим Зографски, впоследствие Охридско-Пловдивски митрополит. Това проучване поставя въпроса за ролята на Зографския манастир в превода на Евангелието на народните говорими езици през първата половина на XIX в. и очертава перспективи за бъдещи научни дирения.

Екатерина Дикова е посветила своята статия на един особено интересен и все още дискуссионен филологически проблем – предаването на гръцкия поетичен ритъм в преводните славянски текстове. За обект на своите наблюдения тя е избрала два южнославянски превода – български и сръбски – на проложните стихове за април от стишния пролог. Авторката последователно анализира принципите на изосилабизма, изотонизма, изоколоне и спазването на клаузулите в оригинала и в двата превода. Отчитайки спецификата както на палеографското оформление на стиховете, така и на знанието ни за природата и мястото на ударението през XIV в., тя достига до важни изводи, вписващи преводите на стиховете в най-добрите традиции на славянската книжовна практика. Според нея, въпреки някои неизбежни формални отклонения от византийския дванадесетосричен образец (в броя на сричките при преводите; в мястото на ударенията; разместване на клаузулите), преводачите са показали съзнание за ритмическите и поетическите характеристики и са се опитали да ги предадат максимално адекватно. Заявеният от изследователката интерес към проблема, както и намеренията да го ситуира в сравнителен план с анализ на превода на прозаичните части от пролога (жития на светните) и да потърси обяснение на преводаческите решения в по-широк историко-културен контекст заслужават да бъдат насърчени, а първоначалните резултати от анализа ѝ – високо оценени.

С материали от Зографски манастир, съхранявани в Руската държавна библиотека, ни запознава Марина Крутова. Тя разпределя представения от нея материал в четири групи: ръкописи, принадлежали на библиотеката на манастира; архивни материали: писма и документи; спомени на поклонници; неизвестни ръкописни свидетелства (предимно писма). В първата група са изброени добре известните на науката фрагменти от Драгановия миней, от ръкописни пролози от XVI и XVII в., препис на Пандектите на Никон Черногорец от средата на XIV в. Ръкописите от периода X–XIII в. са описани в Сводния каталог на славяно-руските ръкописи.¹⁰ Архивните материали са ексцерпирани главно от сбирките на П. Севастиянов, архимандрит Леонид (Кавелин), Н. Муравъов и др. Особен интерес представляват реставрираните и обнародваните чернови на писма на монасите от т.нар. „Черни вир“, казашки атонски скит, създаден през 1747 г. към Зографския манастир. От него научаваме имената на монаси, книжовници, игумени. Очертават се интензивните връзки между светогорските манастири, дават се по-детайлни сведения относно начина на придобиване и съхранение на ръкописите от светогорските библиотеки.

Архимандрит Поликарп Кицулеску ни запознава с два ръкописа от сбирката на Св. синод на Румънската православна църква, които са създадени в Зографски манастир и са били притежание на молдавски клирици или монаси. Идентификацията е направена по колофоните. Първият е писан в Зографския манастир през 1558 г. Съдържа житие на св. Йоан Златоуст и „Слова към юдеите“, творба на император Йоан Кантакузин (монах Йоасаф). Споменатият в първата приписка поп Йоан Хуморски по-късно, през 1572 г., е дарил ръкописа. Разместването в номерацията на цветните илюстрации в изданието създава известно неудобство при анализа на приписките. Вторият ръкопис е от XVI в. (според автора хартията е със филигран *глиган*, посочен е номер у Брике, много близък до първия ръкопис, така че би могъл да бъде отнесен към първата половина на XVI в.) и съдържа „Четири апологии срещу мохамеданите“ и „Четири слова срещу същите мохамедани“, отново твори на Йоан Кантакузин. Тези два сборника са свидетелство за трайните връзки на Зограф с молдавските духовници, а също така и за интереса към патристичната традиция, но и към актуалните за времето си автори.

Светлана Куюмджиева, водещ специалист по въпросите на нотиранияте музикални гръцки и славянски ръкописи, ни запознава с преписи на песнопения на зографски монаси в сбирката на Хилендарския манастир. Авторката представя накратко досегашната си работа с нотирани ръкописи в Зографския

---

¹⁰ Сводният каталог 1984: вж. напр. № 15, 301, 356, 357 и др. Според М. Крутова старобългарските ръкописи с атонски произход, отбелязани в каталога, са 65. Осъвременена информация за ръкописите от Зографската сбирка и фрагменти от тях в други хранилища, освен в Руската държавна библиотека в Москва, вж. и у Турилов и Мошкова 2016.

манастир, припомня значението на ранните нотирани кодекси в нея, какъвто е Драгановият миней. Основният акцент на статията ѝ пада върху девет хилендарски ръкописа с музикална нотация от периода 1771–1903 г. Два ранни ръкописа от XVIII в. са със старовизантийска невмена нотация, а останалите седем са представителни за т.нар. Нова метода (Хрисантово-Хурмузиева невмена нотация). Ръкописите са двуезични или само църковнославянски, обичайна практика до средата на XIX в. От записаните песнопения и от колофоните авторката идентифицира имената на автори – преводачи на песнопения (йеромонах Калистрат, Теодорит, Партений и Софроний, проигумен и старец); писачи на ръкописи: йеромонах Гавриил, монах Симеон, Григорий, Теодосий и др.; притежатели на ръкописи: Йоан монах, Евтимий, Герасим, Анатолий и др. В ръкописите са документирани тесните връзки с рилските монаси и книжовници – Неофит Рилски, също автор и преводач на песнопения. С тези първоначални свои наблюдения на хилендарските ръкописи, свързани със Зограф, изследователката обогатява картината на формирането и развитието на певческите школи през Възраждането и интензивните контакти между тях, отбелязали една от най-продуктивните епохи в историята на българската църковна музика.

Към изворите за делото на св. Пимен Зографски ни връща Александър Жабов. Той прави обстоен преглед на малкото съвременни на светеца извори – три ръкописа, писани от него (октоих и два минеи – за месеците август и ноември, а също така и на Службата за св. Кирик и Юлита, която по косвени данни също се смята за дело на Пимен Зографски). Представа житието на светеца, дело на зографски монаси, а също така и изследванията на няколко генерации учени филолози и изкуствоведи, идентифицирали различни иконографски паметници, дело на св. Пимен. В края на проучването си той очертава няколко основни научни задачи: съвременен комплексен филологически анализ на ръкописите, дело на Пимен Зографски, заедно с надписите към приетите за изписани от него църкви в контекста на късносредновековните книжовни школи – софийска, етрополска, средногорска; задълбочен художествен анализ на стенописите, свързани с името му, с цел открояване на специфичните особености на неговия стил; по-задълбочено изучаване на регионите, свързани с Пимен Зографски с оглед набавяне на нови данни за времето, в което е живял и творил. Решаването на тези задачи би позволило, според автора, делото на св. Пимен да се разглежда по-пълноценно в широкия контекст на православната общност на Балканите в рамките на Османската империя през XVII в.

Една типично манастирска тема за аспектите на монашеската молитва развива Атанас Тончев. Той я разглежда от гледна точка на литургията и на съпътстващите я предмети; в индивидуален (килийна молитва) и в исихастки план. Според автора четирите аспекта на молитвата присъстват в живота на

монаха в органично единство и са неразривно свързани със стремежа на монаха към преображение във всички нива на своя живот.

Връзката между Зограф и Япония е описана и подкрепена с документи от Галина Бестремянная. Тя публикува кратък опис на т.нар. японски архив на Зографския манастир, включващ пет ръкописа и едно печатно издание. Сред ръкописите фигурира Учебник по калиграфия, Руско-японски речник, Текстът на литургията на японски с руска транслитерация, два Служебника на японски и печатно издание на литургията на японски език. Всички са от XIX в. Преводите са направени от руския мисионер Николай Японски около 1860 г. преди отварянето на руска духовна мисия в Япония. Авторката проследява историята на текстовете на японски и достига до извод, че Зографският японски архив е донесен в манастира след 1886 г. Публикувани са и кратките биографии на двамата зографски монаси, участвали в тази мисия: Георги Чудновски (вероятно той е донесъл ръкописите в манастира) и Анатолий Тихай. С тази статия се прибавя интересен епизод от историята на Зографската обител в епохата на Българското възрождане.

Последният раздел ни среща с проблемите на съвременната дигитална библиотека и опазването на книжовния фонд на манастира. Това е безспорно сериозен въпрос, изискващ внимателен анализ и предварителна подготовка, преди реализацията на всеки отделен проект, свързан с модернизацията на хранилищата и осигуряване на достъп до тях. Разделът започва с представяне на Зографската електронна научноизследователска библиотека, подготвено от Андрей Бояджиев. Неговият интерес към приложението на модерните дигитални технологии в хуманитаристиката е добре известен и за никого не е изненада проектът му във връзка със Зографския манастир. Авторът го свързва с други сродни проекти в контекста на други сродни проекти и определя специфичните изисквания към електронната библиотека, която да съдържа информация както за ръкописите, така и за архивните материали. Според А. Бояджиев като краен резултат ще се получи „особен вид енциклопедичен справочник, ориентиран към историята на едно книжовно средище и неговата история от появата на първите писмени сведения до наше време“ (с. 726). Описвайки използваните технологии, той подчертава, че в електронната библиотека ще се интегрират данни с различен характер – описи, издания, терминологични справочници, библиография, които ще са с отворен код и съответно – свободен достъп. Дадени са примери за описанието на определени параметри на кодикологическите и архивните единици като филигранни, местни имена в изворите (разбирани като географски номинации на хранилищата на ръкописи извън Зограф и всякакви други необходими на описанието географски номинации), личните имена (систематизирани в няколко групи); история на изворите. А. Бояджиев представя амбициозен план за комплексно

описание на книжовните паметници, което пряко кореспондира с първата статия в сборника и заявеното желание от страна на нейния авторски колектив да представи пълно електронно описание на ръкописите от зографската сбирка. Можем да приветстваме подобна мащабна идея и да пожелаем успех на екипа, който ще я реализира.

В контекста на изказаните по-горе мисли следва да споменем и значението на споделения опит. Бъдещата Зографска електронна библиотека естествено отчита натрупаните до момента практически знания. Те са споделени от Анна Ангелова, която подробно описва Зографската електронна библиотека към Университетска библиотека „Св. Климент Охридски“, Елена Узунова, представяща електронния каталог на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, Мери-Алън Джонсън, която ни запознава с историята и съвременното състояние на т.нар. Хилендарска стая в Университета в Охайо, и Антоанета Лесенска, споделяща опита на Пловдивската Народна библиотека „Иван Вазов“ при каталогизирането на славянските ръкописи там. Четирите публикации са обединени от стремежа да представят концептуално проектите за електронно описание на ръкописното наследство, да споделят постижения и да очертаят проблеми и бъдещи перспективи. В контекста на виртуално глобализиращия се свят медиевистиката и по-специално кодикологията, палеографията и археографията откриха много по-широки възможности за презентиране на ръкописното наследство и осигуряване на отдалечен достъп до големи ръкописни колекции по цял свят, което включва всички езикови традиции. Този информационен поток изисква от своя страна съответните метаданни, без които дигитализацията на ръкописните колекции и интегрирането им в различни онлайн платформи няма особен научен смисъл. Съчетаването на визуалния достъп до ръкописа или архивния документ с необходимия точен, достоверен и ясно поднесен терминологично издържан дескриптивен формат е задача на всеки проект за генериране и поддържане на електронните ресурси. И в този смисъл и четирите публикации на нашите колеги, посветили научната си кариера на научното описание на средновековните документи, са важни с оглед на изясняването на редица концепции, представянето на успешни практики и преди всичко – с грижата за максимално адекватното представяне на изворите. Постигнатото до момента дава още по-големи надежди за генериране на една модерна електронна библиотека на Зографското книжовно наследство, която е особено актуална, като се има предвид ограниченият достъп до манастирските хранилища. И в едно обозримо бъдеще тя би могла да се интегрира и с други сродни библиотечни ресурси от светогорските манастири в изграждането на цялостна мрежа, достъпна онлайн. Искрено се надявам това да се случи, благодарение на усилията на колегите, пряко ангажирани с проекта, на всички, които имат отношение

към подобен род начинания и разбира се – благодарение на благословието и любезното съдействие на монашеските братства.

Накрая бих искала да обърна сериозно внимание и на статията на Николаос Мандзурис, разкриваща една изключително важна страна от процеса на опазването на книжовното наследство – консервацията и реставрацията на паметниците. Трудът на реставратора, често пъти толкова деликатен, че остава незабележим, е основна предпоставка за всякаква по-нататъшна дейност, засягаща ръкописното наследство. В статията си Н. Мандзурис е представил всички етапи от работата си от предварителното проучване, през извършването на спешните и неотложни консервационни дейности до набелязването на дългосрочен план за по-нататъшно модернизиране на библиотеката. Големият ресурс на манастирската библиотека, нейният разнороден характер, включващ 950 ръкописа (на пергамент и хартия), 30 000 печатни издания (старопечатни и съвременни) и над 200 000 архивни документа¹¹ предполага и мащабни мерки по опазването му. Публикацията съдържа сведения за методологията на консервационните дейности, за мерките, предприети по превантивната консервация и управление на библиотеката. Включват анализ на микроклиматичните особености (измервания на температурата и влажността в помещенията за период от три години), избор на нови помещения и преустройството им за нуждите на съхранението; изработка на нови библиотечни шкафове; обезпаразитяване; повърхностно почистване; единна каталожна номерация; изработване на защитни кутии за най-ценните експонати. Описанието на всички дейности е свидетелство за висок професионализъм и умение оптимално да се ползват наличните ресурси, да се спази принципът за минимална намеса в състоянието и външния вид на книжовните паметници. А идеята за създаване на подвижна система за обезпаразитяване и планираното бъдещо ателие за реставрация и консервация в манастира са залог за системна професионална работа в тази важна насока, и то на високо съвременно ниво, отчитащо най-актуалните тенденции в сложната и отговорна работа на реставратора.

От краткия преглед на материалите във внушителния „Зографски сборник“ и за най-предубедения читател става ясно колко много и колко важни резултати дава системното и целенасочено проучване на сбирката на българския манастир на Света гора. Прегледът на достиженията обаче няма да бъде пълен, ако не спомена и не подчертая един важен факт, без който тези резултати биха били немислими. Това е добронамереността, енергията и готовността за сътрудничество, проявени от братството на манастира и лично от библиотекаря – отец Атанасий. Съзнанието за стойността на повереното за съхранение

---

¹¹ Тук следва да отбележим и фоторахива на манастира, който наброява няколкостотин черно-бели фотографии, правени от манастирски фотограф и запазили ценни сведения за манастирските сгради, за членовете на братството по различно време и за множество паметни събития.

безценно богатство, доверието във възможностите и етиката на учените, допуснати да работят в манастира, усилията на цялата медиевистична общност в България (без преувеличение!) да съдейства на този процес са много важна стъпка към бъдещото цялостното проучване на историята и традициите на Зографския манастир. Затова отново ще се върна към заглавието на този том – съборник. Той наистина е събрал усилията и добрата воля и на манастирското братство, и на палеославистичната колегия, за да даде пример за толерантно сътрудничество, основано на взаимното уважение и добра воля. Или, както великолепно е представил работата в подобен екип о. Атанасий, с думите: „В такъв съвместен процес до голяма степен се преодолява разрывът между ума и сърцето у човека, получил се вследствие на прародителския грях, а именно – умът става „сърдечен“, а сърцето – „умно“. Събраните по такъв начин учени биха могли да бъдат в някаква степен съ-общници на изучавания от тях живот именно като живот-тайнство, който е сърцевината на всичко останало, което по принцип те са склонни да изследват...“ (с. 17).

На това тайнство, което аз наричам „познание“, посвещавам написаните от мен редове.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Велинова, Вася, Нина Вутова. 2011. За три неизвестни ръкописа от сбирката на НИМ. – *Известия на Националния исторически музей в София XXIII*, 300–309. [Velinova, Vasya, Nina Vutova. 2011. Za tri neizvestni rakopisa ot sbirkata na NIM. – *Izvestiya na Natsionalniya istoricheski muzey v Sofiya XXIII*, 300–309.]
- Иванова и др. 2017. Иванова, Климентина, Елисавета Мусакова, свещ. Козма Поповски, Петко Петков, Андрей Бояджиев, Андрей Бобев, Любка Ненова, Маргарет Димитрова. 2017. *Каталог на славянските ръкописи от Зографската Света обител (№ 287–405)*. София. [Ivanova i dr. 2017. Ivanova, Klimentina, Elisaveta Musakova, svesht. Kozma Popovski, Petko Petkov, Andrey Boyadzhiev, Andrey Bobev, Lyubka Nenova, Margaret Dimitrova. 2017. *Katalog na slavyanskite rakopisi ot Zografskata Sveta obitel (№ 287–405)*. Sofiya.]
- Пеев, Димитър, Маргарет Димитрова, Петко Петков 2016. Паисий Хилендарски. *История славянобългарска*. Критическо издание на текста с превод и коментар. 4. изд. Света гора, Зографски манастир. [Peev, Dimitar, Margaret Dimitrova, Petko Petkov 2016. Paisiy Hilendarski. *Istoriya slavyanobalgarska*. Kriticheskoto izdanie na teksta s prevod i komentar. 4. izd. Sveta gora, Zografski manastir.]
- Райков, Божидар, Стефан Кожухаров, Хайнц Миклас, Христо Кодов 1994. *Каталог на славянските ръкописи в библиотеката на Зографския манастир в Света гора*. София. [Raykov, Bozhidar, Stefan Kozhuharov, Haynts Miklas, Hristo Kodov 1994. *Katalog na slavyanskite rakopisi v bibliotekata na Zografskiya manastir v Sveta gora*. Sofiya.]

Svodnyy katalog 1984. *Svodnyy katalog slavyano-russkikh rukopisnykh knig, khranyashchikhsya v SSSR XI–XIII vv.* Moskva. [Svodnyy katalog 1984. *Svodnyy katalog slavyano-russkikh rukopisnayh knig, hranyashthysya v SSSR XI–XIII vv.* Moskva.]

Турилов, Анатолий, Людмила Мошкова 2016. *Каталог словенских рукописа Светогорских манастира.* Београд. [Turilov, Anatoliy, Lyudmila Moshkova 2016. *Katalog slovenskih rukopisa Svetogorskih manastira.* Beograd.]

Узунова, Елена 2012. Българската ръкописна книга през XIX век (Основни проблеми на проучването). – В: *Beati Possidentes. Юбилеен сборник, посветен на 60-годишнината на проф. дфн Боряна Христова.* София. [Uzunova, Elena 2012. *Balgarskata rakopisna kniga prez XIX vek (Osnovni problemi na prouchvaneto).* – V: *Beati Possidentes. Yubileen sbornik, posveten na 60-godishninata na prof. dfn Boryana Hristova.* Sofiya.]

Христова и др. 2003. Христова, Боряна, Даринка Караджова, Елена Узунова 2003. *Бележки на български книжовници X–XVIII в. Т. 1.* София. [Hristova, Boryana, Darinka Karadzheva, Elena Uzunova 2003. *Belezhki na balgarski knizhovnitsi X–XVIII v. T. 1.* Sofiya.]

Зографски съборник. *Зографският архив и библиотека. Изследвания и перспективи.* Съст. Димитър Пеев (гл. редактор), Маргарет Димитрова, Екатерина Дикова, Генчо Банев, Любка Ненова. Зографски манастир, Света гора, 2019, 991 с. със 139 цветни ил.